

<https://doi.org/10.15407/uhj2023.04.166>
УДК 930.2:314.1(477.84) «1921/1932»

Ігор МРАКА

кандидат історичних наук, доцент кафедри історичного краєзнавства,
Львівський національний університет ім. І. Франка (Львів, Україна)
ihor.mraka@lnu.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0002-9681-5225>

НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА II РЕЧІПОСПОЛИТОЇ: ФАКТОР ПЕРЕПИСІВ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД (НА ПРИКЛАДІ ТЕРНОПІЛЬСЬКОГО ВОЄВОДСТВА)

Мета — на основі аналізу та порівняння архівних документів визначити національну та релігійну структуру населення Тернопільського воєводства у міжвоєнний період, показати роль переписів, як одного з факторів і засобів національної політики II Речі-посполитої, спрямованої на підкреслення «польськості» так званих «східних кресів». **Методологія** ґрунтується на принципах історизму, науковості та системності. У статті використано порівняльно-історичний, причинно-наслідковий методи отримання інформації, а також загальнонаукові прийоми аналізу, синтезу й узагальнення. **Наукова новизна.** Вперше проаналізовано звіти повітових команд поповнення, що зберігаються в Центральному військовому архіві в Рембертові (Республіка Польща) та місцевих адміністрацій (Державний архів Тернопільської обл.) про чисельність і національний склад населення гмін, повітів, підготовлених на вимогу вищих військових та цивільних властей у 1932 р., підраховано відсоткове співвідношення української, польської і єврейської людності у кожній гміні, встановлено кількість населених пунктів, в яких переважало українське/польське населення. **Висновки.** Перепис 1921 р., що відбувся за несприятливих політичних умов, був бойкотований українцями. Його сумнівні результати лише наближено відображають реальний національно-релігійний склад населення. У наступному переписі, 1931 р., українці брали активну участь, на що вплинула проведена україн-

Цитування: Мрака І. Національна політика II Речіпосполитої: фактор переписів у міжвоєнний період (на прикладі Тернопільського воєводства). *Український історичний журнал*. 2023. № 4 (571). С. 166—195. <https://doi.org/10.15407/uhj2023.04.166>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ською громадськістю агітаційна і просвітницька кампанія. Але достовірність результатів і цієї «конскрипції» викликала сумніви, на чому неодноразово наголошували галицькі політики і часописи. Аби спростувати або ж підтвердити звинувачення української сторони, на початку 1932 р. старости повітів підготували, на вимогу керівництва Тернопільського воєводства, звіти про національний та релігійний склад населення у кожній гміні. Наприкінці 1932 р. подібні звіти представили керівники повітових команд поповнення на вимогу командування армії. Аналіз та співставлення цих звітів дає підстави стверджувати, що наведені в них статистичні дані співпадають, майже не відрізняються від опублікованих згодом офіційних даних перепису. Це свідчить про те, що остаточне коригування результатів перепису відбулося на рівні повітів. Водночас звіти свідчать про те, що військові для визначення національності призовників головним вважали віровизнання. Отже, на підставі здійснених підрахунків можна констатувати, що у 967 гмінах Тернопільського воєводства (без Золочівського і Перемишлянського повітів) греко-католики переважали в 630, а римо-католики — в 314. В кільканадцятьох міських гмінах жодна з цих спільнот не мала більшості, позаяк значний відсоток там становили євреї.

Ключові слова: Тернопільське воєводство, українці, поляки, євреї, перепис населення, повітова команда поповнення.

Підписання Ризького договору (18 березня 1921 р.) ознаменувало завершення польсько-більшовицької війни. Згідно з ним, до Польщі відійшли території колишньої Російської та Австро-Угорської імперій, де проживало здебільшого непольське населення. Становлення польської адміністрації у Східній Галичині відбувалося в порядку захоплення нових земель. Урядовою постановою від 3 грудня 1920 р., на теренах колишньої австрійської провінції «Королівство Галиції і Лодомерії з Великим князівством Краківським, князівством Освенцимським і Заторським» було утворено чотири воєводства, з яких три — на Східній Галичині: Львівське, Станіславівське й Тернопільське [14, С. 165—166; 30, С. 337]¹. Тернопільське воєводство площею 16 240 кв. км складалося з 17 повітів², які загалом збігалися з адміністративними кордонами часів Австро-Угорщини [30, С. 317]. В одній із нот протесту президент і уповноважений диктатор Євген Петрушевич заявив, що створенням воєводств Польща «доконує поступенно інкорпорацію сего краю в склад польської Республіки»³. Далі впродовж усього міжвоєнного періоду Польща політично, економічно і культурно намагалася збільшити «польський стан посідання» і довести «польськість» так званих «східних кресів». Переписи населення 1921 і 1931 років, коригування / фальшування їх результатів стали одним із засобів реалізації національної політики офіційної Варшави в Західній Україні.

¹ Ustawa z dnia 3 grudnia 1920 r. o tymczasowej organizacji władz administracyjnych II instancji (województw) na obszarze b. Królestwa Galicji i Lodomerii z W. Ks. Krakowskim oraz na wchodzących w skład Rzeczypospolitej Polskiej obszarach Spisza i Orawy. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej* (далі — *DzURP*). 1920. Poz. 117.

² Ibid.

³ Нота Уряду Західної України до Найвищої Ради і Союзу Народів у справі порушення Польщею інтегральності території Східної Галичини. *Український прапор*. 1920. 31 грудня. С. 1; Нота уряду З.УНР до ради Амбасадорів в справі впровадження польських воєводств у Східній Галичині. *Український прапор*. 1921. 16 квітня. С. 2.

Національно-релігійний та соціальний склад населення на українських територіях, що у міжвоєнний період перебували у складі Польщі, досліджували як українські (С. Макарчук [12, С. 226—238; 11], О. Дудяк [1, С. 494—510; 2, С. 641—658], так і польські дослідники [15, С. 235—248; 25, С. 139—161; 20, С. 260—280]. Утім, попри чималу кількість праць щодо цього питання, тема надалі привертає увагу дослідників, насамперед, з огляду на можливість доступу до нових архівних матеріалів. Джерельною базою пропонованого дослідження вперше стали звіти про національний та релігійний склад населення, підготовлені ПКП⁴, а також звіти керівників повітів. Звіти ПКП зберігаються в Центральному військовому архіві в Рембертові (Республіка Польща) у фонді «Департамент поповнення Міністерства Військових справ» (Departament Uzupełnień Ministerstwa Spraw Wojskowych), а звіти керівників повітів — у Державному архіві Тернопільської обл. у фонді № 231 «Тернопільське воєводське управління (1909—1939)».

Перший перепис населення відбувся 30 вересня 1921 р. Він проходив в умовах надзвичайно напружених польсько-українських відносин, закликів українського політикуму бойкотувати його та водночас безмежного бажання влади підкреслити «польськість» так званих «східних кресів»⁵. Під час його проведення представники Українського горожанського комітету⁶ фіксували численні порушення: переписні комісари у графі про національність вписували «русинська», а не декларована «українська», «писар грозив усім, що

⁴ Повітові команди поповнення (ПКП) належали до так званої спеціальної військової адміністрації, яка не співпадала з адміністративно-територіальним поділом (воєводства, повіти). Вони відповідали за підготовку і проведення щорічного призову, мобілізації тощо. Повіти Тернопільського воєводства входили до складу шести ПКП з центрами у Тернополі (Тернопільський, Терехівський, Скалатський, Збараський повіти), Чорткові (Борщівський, Чортківський, Копичинецький, Заліщицький), Золочеві (Золочівський, Зборівський, Перемишлянський), Бережанах (Бережанський, Підгаєцький, Рогатинський), Кам'янці-Струмиловій (Кам'янка-Струмильський, Бродівський, Рахівський), Бучачі (Бучацький, Тлумачський) (Centralne Archiwum Wojskowe Wojskowego Biura Historycznego im. gen. broni Kazimierza Sosnkowskiego (далі — CAW). Zesp. I.300.1. Sygn. 472).

⁵ 16 вересня 1921 р. відділ парцеляції Земельного кредитного банку у Львові звернувся до своїх клієнтів, які щойно придбали землю за його посередництвом, зі зверненням наступного змісту: «з 30 вересня на 1 жовтня відбудеться перепис населення по цілій Речіпосполитій. Його результат має велике значення для національної справи, зокрема для польськості на кресах, найбільше для Малопольщі, скривавленої і вибореної кров'ю польських дітей. Аби забезпечити собі добрий результат, мусимо докласти чимало старань і зусиль. Колонізація Східної Малопольщі, яка на даний час триває, має збільшити і зміцнити польську присутність. Багато колоністів вже є в нових поселеннях, і в них ми впевнені. Однак більша частина селян з Заходу щойно внесла передоплату за землю на Сході, і це нас найбільше непокоїть, аби вони в день перепису були в місцевостях, де невдовзі отримають землю і де записались як постійні обивателі». (Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі — ЦДІАЛ України). Ф. 462. Оп. 1. Спр. 95. Арк. 4).

⁶ Український горожанський комітет — створена у Львові у грудні 1918 р. єдина українська громадська організація, яка мала репрезентувати українське населення перед польською владою і надавати допомогу потерпілим від війни, особливо полоненим. Проіснував до вересня 1921 р. [4, С. 418].

вписувалися українцями», «українців на -ський та -цький записано поляками», «комісар сам виповнював аркуші і сам підписував»⁷. До того ж найактивніших противників перепису подеколи арештовували, били, штрафували (інколи в кілька разів більшою сумою, аніж передбачено законодавством)⁸. Щоб зламати бойкот з боку українців, переписні комісари за допомогою поліції, жандармерії і війська насилу змушували людей взяти участь у переписі. А військові, декларуючи забезпечення «порядку», інколи вдавалися до грабунків: забирали зерно, сіно, птицю, худобу, особисті речі (одяг, взуття). Такий випадок стався у селі Пуятинці Рогатинського повіту, де перепис «допомігав» проводити батальйон 51-го полку піхоти. Виконуючи свою «миротворчу місію», військові через вїта зажадали від селян «протягом одної години доставити 112 кг м'яса, 15 кг солонини, 30 л молока, три гуски, одну курку, один кг масла, 100 кг бараболь, 264 кг хліба, 51 кг цибулі, 100 кг сіна, 120 кг вівса»⁹. І це непоодинокий випадок. Зазначені чинники, безперечно, впливали на результати перепису, особливо на Східній Галичині [11, С. 120—121]¹⁰.

Одразу після перепису як польська, так і українська сторони, кожна зі своєю погляду, трактували його результати — поляки відстоювали його правдивість [29, С. 227—256], українці ж доводили протилежне [19, С. 1—51]¹¹. Згідно з результатами перепису, станом на 1921 р. у Тернопільському воєводстві проживало 1 428 520 осіб. Перепис показав зменшення населення на теренах, що в 1920 р. увійшли до Тернопільського воєводства, на 177 799 осіб порівняно з переписом 1910 р. Найбільше населення скоротилось у Бучацькому повіті — на 21 636 осіб (з 138 296 до 116 660), а також у Тернопільському — на 14 960 (з 140 612 до 125 652) і Борщівському — на 14 551 (з 109 318 до 94 767). Найменші втрати були у Збаразькому повіті — 6 107 осіб¹². Головною причиною від'ємної динаміки стали Перша світова, польсько-українська та польсько-радянська війни, які призвели до загибелі, евакуації, депортації, а також вимушеної міграції населення [6, С. 6—7; 18, С. 90; 27, С. 163].

⁷ ЦДІАЛ України. Ф. 462. Оп. 1. Спр. 95. Арк. 77—99.

⁸ Там само.

⁹ Там само. Арк. 80.

¹⁰ Державний архів Тернопільської обл. (далі — ДАТО). Ф. 231. Оп. 6. Спр. 113. Арк. 17.

¹¹ Наприкінці 1920-х років голова Українського національно-демократичного об'єднання Дмитро Левицький, виступаючи в польському сеймі, неодноразово критикував результати перепису. Він стверджував, що перепис не відображав реальної кількості українського населення, бо не брав до уваги репатріантів, які повернулися після перепису (бл. 400 тис. осіб), а також тих, хто бойкотував перепис з політичних мотивів (бл. 420 тис. осіб). До того ж, стверджували вони, переписом помилково зараховано до польської національності 545 457 православних, 361 294 греко-католиків, багатьох «латинників». Крім цього, багатьох православних з Полісся віднесено до білорусів, а рубрика «тутейші», вважали українські діячі, свідомо була створена для зменшення кількості українців [9, С. 661—662].

¹² Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych. T. XXIV. Z. 1. Najważniejsze wyniki spisu ludności i spisu zwierząt domowych według stanu z d. 31 grudnia 1910 r. Lwów, 1911. S. 4—5; Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo Tarnopolskie. Warszawa, 1927. S. 26—55.

Таблиця 1. Національна належність жителів Тернопільського воєводства

Номер з/п	Повіт	Загальна к-ть населення	Поляки	%	Русини	%	Євреї	%	Інші	%
1	Бережанський	93 724	42 635	45,49	47 699	50,89	3 375	3,60	15	0,02
2	Борщівський	94 767	32 498	34,29	55 038	58,08	7 167	7,56	64	0,07
3	Бродівський	74 856	26 792	35,79	44 178	59,02	3 655	4,88	231	0,31
4	Бучацький	116 660	54 861	47,03	56 767	48,66	5 015	4,30	17	0,01
5	Гусятинський	85 991	34 494	40,11	46 492	54,07	4 979	5,79	26	0,03
6	Заліщицький	66 762	23 265	34,85	42 187	63,19	1 253	1,88	57	0,09
7	Збарзький	65 390	27 423	41,94	35 512	54,31	2 434	3,72	21	0,03
8	Зборівський	71 941	29 699	41,28	40 343	56,08	1 861	2,59	38	0,05
9	Золочівський	107 079	40 421	37,75	59 357	55,43	6 903	6,45	398	0,37
10	Кам'янка-Струмил.	68 943	35 053	50,84	31 829	46,17	1 715	2,49	346	0,50
11	Перемишлянський	79 599	45 261	56,86	31 140	39,12	2 819	3,54	379	0,48
12	Підгаєцький	81 998	35 010	42,70	43 488	53,04	111	3,79	389	0,47
13	Радохівський	68 508	21 867	31,92	41 283	60,26	4 734	6,91	624	0,91
14	Скалатський	85 326	54 920	64,36	27 414	32,13	2 975	3,49	17	0,02
15	Теребовлянський	72 304	41 040	56,76	27 887	38,57	3 359	4,65	18	0,02
16	Тернопільський	125 652	63 470	50,51	52 348	41,66	9 667	7,69	167	0,13
17	Чортківський	69 020	33 832	49,02	31 069	45,01	3 945	5,72	174	0,25
	Р а з о м	1 428 520	642 541		714 031		68 967		2 981	

П р и м і т к а. До рубрики «інші» організатори перепису відносили білорусів, росіян, литовців, естонців, американців, британців, сербів, хорватів, словенців, французів, греків, португальців, румунів, угорців, чехів, швейцарців, італійців і татар (Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polski. T. XV. Województwo Tarnopolskie. Warszawa, 1923. S.VI).

Джерело: Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polski. T. XV. Województwo Tarnopolskie. Warszawa, 1923. S. 1—29.

Матеріали перепису дають змогу встановити національно-релігійну структуру населення воєводства, позаяк під час проведення фіксувались національність і конфесійна належність. Офіційне видання результатів перепису містить інформацію тільки про віросповідання. Для відтворення національного складу населення воєводства варто використати «Покажчик населених пунктів Республіки Польща», т. XV «Тернопільське воєводство» («Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polski», т. XV «Województwo Tarnopolskie»), до якого ввійшли статистичні дані про національний склад населення кожного повіту, сформовані здебільшого на підставі матеріалів цього ж перепису (війська до уваги не бралися) й інших урядових джерел. Аналіз відомостей по кожному з повітів дає підстави констатувати, що поляки становили більше половини населення лише у п'яти повітах, українці ж — у десяти. Найбільше українців проживало у Заліщицькому повіті — 63,19 %, поляків — у Скалатському — 64,36 % (детальніше див. табл. 1).

Зовсім іншою була демографічна ситуація у воєводстві, якщо її аналізувати крізь призму конфесійної належності. Наприклад, греко-католики становили більшість 15 повітах, а римо-католики не переважали у жодному. Лише у двох повітах — Тербовлянському та Скалатському — греко-католики мінімально перевищували римо-католиків (див. табл. 2).

Між цими двома таблицями помітна різниця, інколи суттєва, а саме між даними про релігію та національність. У всіх повітах відсоток поляків вищий, аніж відсоток римо-католиків, а у чотирнадцяти повітах різниця становить більше десяти відсотків (від загальної кількості населення повіту). Найбільша — у Перемишлянському — 23,29 % (18 539 осіб), Скалатському — 20,31 (17 333 осіб), Кам'янка-Струмилівському — 17,31 (11 937 осіб) повітах. І лише у трьох повітах вона менша за десять відсотків: Підгаєцькому — 8,41 (6 890 осіб), Гусятинському — 8,67 (7 460 осіб) та Збаразькому — 8,76 (5 727 осіб). Ситуація з греко-католиками є протилежною — їх кількість в усіх повітах більша, ніж чисельність українців. Найбільша різниця у Перемишлянському повіті — 18,45 (14 689 осіб), Скалатському — 14,14 (12 068 осіб) та Зборівському — 11,86 (8 532 осіб). Найменша — у Гусятинському — 5,42 (4 662 осіб). Аналогічна ситуація зі співвідношенням юдеїв та євреїв. Це пояснюється тим, що значна частина осіб юдейського віросповідання записана поляками (див. табл. 3).

Різницю показників в обох рубриках польський дослідник А. Крисінський пояснював необґрунтовано великою кількістю греко-католиків і православних, записаних поляками, а також низьким рівнем національної свідомості респондентів, які, начебто, ототожнювали національність з державою проживання [9, С. 670—676]. Такий підхід свідчить, що дані перепису 1921 р. дуже наближено відображають національну та релігійну структуру населення Західної України, зокрема Тернопільського воєводства [5, С. 24]¹³. На цьому наголошував на-

¹³ Після перепису матеріали були відправлені до Центрального статистичного управління у Варшаву. У 1925 р., коли їх опрацювання завершилось, майже усі повітові уряди Тернопільського воєводства відмовилися приймати їх для службового вжитку. Винятком стало керівництво Копичинецького повіту, яке задекларувало зацікавленість цими матеріалами і погодилося оплатити їх пересилку з Варшави (ДАТО. Ф. 231. Оп. 6. Спр. 581. Арк. 13—30).

Таблиця 2. Конфесійна належність населення Тернопільського воєводства (за даними перепису 1921 р.)

Номер з/п	Повіг	Римо-католики	%	Греко-католики	%	Юдеї	%	Інші	Разом
1	Бережанський	30 687	32,74	55 239	58,94	7 762	8,28	36	93 724
2	Борщівський	21 420	22,60	63 772	67,29	9 442	9,96	133	94 767
3	Бродівський	16 719	22,33	48 637	64,97	9 176	12,26	324	74 856
4	Бучацький	40 987	35,13	66 727	57,20	8 919	7,65	27	116 660
5	Гусятинський	27 034	31,44	51 154	59,49	7 738	9,00	65	85 991
6	Заліщицький	13 067	19,57	47 974	71,86	5 666	8,49	55	66 762
7	Збарзький	21 696	33,18	39 270	60,06	4 366	6,68	58	65 390
8	Зборівський	18 804	26,14	48 875	67,94	4 203	5,84	59	71 941
9	Золочівський	29 669	27,71	66 558	62,16	10 552	9,85	300	107 079
10	Кам'янка-Струмил.	23 116	33,53	39 321	57,03	6 010	8,72	496	68 943
11	Перемишлянський	26 722	33,57	45 829	57,57	6 594	8,28	454	79 599
12	Підгаєцький	28 120	34,29	49 478	60,34	4 365	5,32	35	81 998
13	Радехівський	14 033	20,48	45 934	67,05	7 288	10,64	1 253	68 508
14	Скалатський	37 587	44,05	39 482	46,27	8 212	9,62	45	85 326
15	Теребовлянський	31 623	43,74	35 659	49,32	4 926	6,81	96	72 304
16	Тернопільський	42 616	33,92	65 957	52,49	16 837	13,40	242	125 652
17	Чортківський	23 910	34,64	38 041	55,12	6 909	10,01	160	69 020
	Р а з о м	447 810		847 907		128 965		3 838	1 428 520

Примітка. До цієї рубрики включено «інші християнські конфесії» (маріавіти, православні, вірмени-григоріани, баптисти, меноніти) та «інша конфесія» (буддисти, мусульмани, невіруючі).

Джерело: Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo Tarnopolskie. Warszawa, 1927. S. 20—55.

Таблиця 3. Співвідношення релігійної та національної належності населення Тернопільського воєводства в 1921 р.

Номер з/п	Повіт	Загальна кількість населення	Римо-кат., %	Поляки, %	Греко-кат., %	Русини, %	Юдеї, %	Євреї, %
1	Бережанський	93 724	32,74	45,49	58,94	50,89	8,28	3,60
2	Борщівський	94 767	22,60	34,29	67,29	58,08	9,96	7,56
3	Бродівський	74 856	22,33	35,79	64,97	59,02	12,26	4,88
4	Бучацький	116 660	35,13	47,03	57,20	48,66	7,65	4,30
5	Гусятинський	85 991	31,44	40,11	59,49	54,07	9,00	5,79
6	Заліщицький	66 762	19,57	34,85	71,86	63,19	8,49	1,88
7	Збаразький	65 390	33,18	41,94	60,06	54,31	6,68	3,72
8	Зборівський	71 941	26,14	41,28	67,94	56,08	5,84	2,59
9	Золочівський	107 079	27,71	37,75	62,16	55,43	9,85	6,45
10	Кам'янка-Струмил.	68 943	33,53	50,84	57,03	46,17	8,72	2,49
11	Перемишлянський	79 599	33,57	56,86	57,57	39,12	8,28	3,54
12	Підгаєцький	81 998	34,29	42,70	60,34	53,04	5,32	3,79
13	Радохівський	68 508	20,48	31,92	67,05	60,26	10,64	6,91
14	Скалатський	85 326	44,05	64,36	46,27	32,13	9,62	3,49
15	Теребовлянський	72 304	43,74	56,76	49,32	38,57	6,81	4,65
16	Тернопільський	125 652	33,92	50,51	52,49	41,66	13,40	7,69
17	Чортківський	69 020	34,64	49,02	55,12	45,01	10,01	5,72
	Разом	1 428 520						

віль дехто з польських експертів і знавців міжнаціональних відносин міжвоєнного періоду [8, С. 426; 10, С. 4—29; 21, С. 5; 24, С. 32; 29, С. 231].

На сумнівну достовірність, офіційно оголошених результатів перепису, одразу ж вказували і деякі представники місцевої влади. Так, у звіті про перебіг та результати перепису у Зборівському повіті від 1 листопада 1921 р. староста констатував суттєве збільшення кількості поляків. Щоб продемонструвати динаміку зростання, він використав статистичні дані про кількість населення в повіті в серпні 1919 р., зібрані керівниками гмін одразу ж після польсько-української війни, оскільки не мав даних перепису 1910 р. Станом на серпень 1919 р., у повіті проживало 16 606 поляків (23,3 %), 49 636 — українців (70,1 %), 4 630 — євреїв (6,6 %). Станом же на 30 вересня 1921 р., у Зборівському повіті вже проживало 72 332 осіб, з яких 40,3 % — «особи, що признаються до польської національності», 58,3 % — «русини і українці», 1,4 % — «євреї непольської національності». Стрімке зростання кількості поляків староста повіту пояснював заселенням повіту колоністами, а головне тим, що греко-католики і юдеї записані поляками. Водночас, наголошував він, показники національності істотно різнилися від даних про конфесійну належність, яка виглядала саме так: римо-католики — 24 %, греко-католики — 67,5 %, юдеї — 8,5%. Отож, підсумовував він, поляками записано 17 360 римо-католиків, що становило 24 %, 6753 греко-католиків (9,2 %), 5 136 юдеїв (7,1 %) ¹⁴. Цей факт свідчить про доволі значні неточності офіційної статистики, що стало результатом фальсифікацій і підтасовки даних перепису, і вкотре підтверджує, що опубліковані результати лише наближено відображали справжню національно-релігійну ситуацію в Тернопільському воєводстві одразу після війни. У такий спосіб офіційні власті прагнули підкреслити «польськість» південно-східних воєводств. Водночас це мало послужити додатковим аргументом на користь Польщі, при розгляді питання про державно-правовий статус окупованих територій ЗУНР.

Демографічні зміни, що відбулись упродовж десятиліття, мав засвідчити другий перепис населення, призначений постановою Ради Міністрів Речіпосполитої 2 вересня 1931 р. на 9 грудня того ж року ¹⁵. Цього разу, на відміну від 1921 р., бралися до уваги не національність і релігія, а рідна мова та релігія. Це давало змогу тенденційно формулювати рубрику мови. Як наслідок — у формулярах для Полісся в рубриці «Мова» з'явилось окреслення «тутейша», а для решти українців східних воєводств — «українська» і «руська», що передбачувано позначилося на результатах перепису [12, С. 55].

Протягом наступних місяців українські громадсько-політичні діячі розгорнули активну просвітницьку роботу серед українців. Особливо активізувалися члени Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО) та «Просвіти». Депутати від УНДО до польського сейму Олекса Яворський, Ярослав Олесницький, адвокат із Чорткова Остап Юрчинський під час зустрі-

¹⁴ ДАТО. Ф. 231. Оп. 6. Спр. 113. Акр. 19—19 зв.

¹⁵ Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 2 września 1931 r. w sprawie przeprowadzenia drugiego powszechnego spisu ludności. *DzURP*. 1931. Poz. 629.

чей закликали людей якнайактивніше брати участь у переписі, роз'яснювали зміст запитальника, його відмінності від 1921 р., наголошували на необхідності декларувати переписним комісарам рідною «українську», а не «руську» мову і, відповідно, називати себе «українець», а не «русин»¹⁶.

До агітаційної і просвітницької роботи долучилося греко-католицьке духовенство: повітова команда поліції в Заліщиках повідомляла, що греко-католицький священник села Мишків Михайло Дмитерко за два тижні до перепису під час проповіді у церкві повчав парафіян, як відповідати на питання переписних комісарів, а після перепису цікавився у прихожан церкви, чи дійсно їх запитували про рідну мову і як вони заповняли переписні бланки¹⁷. Так само священник села Заруддя Тернопільського повіту Івахів Петро під час проповіді в церкві 9 і 15 листопада «закликав людей, аби в часі перепису населення не подавали себе за Русинів, а тільки за Українців»¹⁸.

Важлива роль у роз'яснювальній роботі серед українців відводилася пресі. У газеті «Діло» постійно наголошувалося, щоб на запитання про мову усі декларували «українська», а не «руська»¹⁹. Показова у цьому плані публікація у «Ділі» від 29 листопада, у якій проаналізовано питання, на які кожен учасник перепису повинен дати відповідь. Автор наголошував, що в анкетах для українців Східної Галичини було вказано на вибір дві мови — «українська» і «руська», що могло призвести до маніпуляцій при підрахунку та оголошенні результатів. Аби цього уникнути, наголошував автор, «українці повинні вписувати лише українську мову як свою рідну. Хто буде подавати руську мову, той може спричинити, що влада окремо зрахе українців та окремо “русинів” і зробить з нас два народи. У цій рубриці слід чіткими буквами вписати слово: “українська”!»²⁰.

Окрім роз'яснювальної роботи, важливо було мінімізувати фальсифікації при заповненні переписних аркушів і забезпечити їх правдивість. З цієї метою український політикум намагався делегувати якнайбільше своїх представників у переписні комісії, однак це не завжди вдавалося. Наприклад, у Чортківському повіті, поділеному на 371 округ, (з них три військові), 12—15 листопада українська сторона запропонувала 194 особи для роботи у переписних комісіях. Однак 16 листопада на засіданні повітової переписної комісії повітовий староста Голінський заявив, що із запропонованого списку до проведення перепису можна залучити лише близько 40 осіб, які мають відповідний рівень освіти. До того ж,

¹⁶ ДАТО. Ф. 274. Оп. 4. Спр. 192. Арк. 8, 11, 21 зв—22, 29—30, 39, 78; Там само. Спр. 191. Арк. 113—113 зв, 118.

¹⁷ Там само. Спр. 192. Арк. 83.

¹⁸ Там само. Спр. 191. Арк. 119.

¹⁹ Декілька завваг про перепис населення. (Розмова посла Великановича з представником Державного Статистичного Уряду). *Діло*. 1931. 30 жовтня. С. 1; Перед конскрипцією. Конскрипційний формуляр. *Діло*. 1931. 30 жовтня. С. 1; Наради в справі конскрипції в Тернополі. *Діло*. 1931. 26 листопада. С. 2; Вже 9 грудня перепис населення. Про що треба пам'ятати в дні перепису? *Діло*. 1931. 8 грудня. С. 1—2.

²⁰ Перепис населення дня 9-го грудня ц. р. Як треба записуватись при переписі? (Про переписні аркуші і спосіб їх вивчення). *Діло*. 1931. 29 листопада. С. 3.

стверджував він, «до уваги не бралась їхня політична лояльність, яка у більшості випадків є сумнівною, а відтак, її брак може зумовити несправедливе проведення перепису населення окремими особами»²¹. «Решта ж — звичайні селяни, які не мають жодної кваліфікації і не надаються для переписних комісарів, оскільки через брак елементарної освіти можуть провести перепис з помилками»²². Урешті-решт, у Чортківському повіті, ймовірно, і в інших, — більшість кандидатів від українців і досі не була залучена до роботи у переписних комісіях. Скільки точно їх було у Чортківському повіті — не відомо. Красномовний факт: з 381 особи, рекомендованої наприкінці грудня 1931 р. керівництвом цього повіту для винагороди за сумлінну працю під час перепису, 287 були поляками, 76 — українцями, 17 — євреями та 1 німець²³. Подібною була ситуація в Заліщицькому повіті, де для проведення перепису задіяли 206 поляків, 104 українці та 35 євреїв. Також у повітовій комісії представлено по двоє осіб від українців і поляків і один — від єврейської спільноти, головними комісарами призначено 12 поляків і по одному українцю і єврею, старші комісари — 36 поляків, 19 українців, один єврей і, нарешті, переписні комісари — 156 поляків, 82 українці та 32 євреї²⁴. Наведені вище цифри свідчать, що частка українців у переписних комісіях була незначною. Як стверджувала газета «Діло», причиною цього стали пасивність і байдужість багатьох українців, а головне — маніпуляції, здійснювані місцевими властями при формуванні комісії і їх небажання допускати представників національних меншин до підготовки і проведення цього важливого заходу²⁵.

Перепис, що відбувся 9 грудня 1931 р., проходив подекуди у доволі напруженій атмосфері. Як і очікувалось, дискусії та суперечки спалахували щодо рубрик про мову та віросповідання. Часто комісари відмовлялися фіксувати рідною мовою українську, а самовільно вписували «руська», мотивуючи тим, що «тут немає ніякої України»²⁶. Як приклад — випадок у селі Трудовач Золочівського

²¹ ДАТО. Ф. 231. Оп. 1. Спр. 1986. Арк. 2.

²² Там само.

²³ Там само. Спр. 1638. Арк. 75—94.

²⁴ Там само. Арк. 49. Подібна ситуація була і в інших повітах Східної Галичини. Так, у Тлумачькому повіті Станіславівського воєводства перепис проводили 470 осіб: 334 — поляки, 133 українці, 15 євреїв, три німці. У складі повітової комісії було по сім поляків і українців і одна особа єврейської національності (Державний архів Івано-Франківської обл. Ф. 2. Оп. 6. Спр. 467. Арк. 323).

²⁵ Перед конскрипцією. У справі оголошування на переписних комісарів. *Діло*. 1931. 3 листопада. С. 3; Польські студенти будуть проводити перепис населення. Явна заповідь зловживань при переписі. *Діло*. 1931. 11 листопада. С. 2; Перед конскрипцією. *Діло*. 1931. 2 грудня. С. 3.

²⁶ Баран С. Конскрипція і конскрипційні засоби. *Діло*. 1931. 18 грудня. С. 1; Конскрипція має дати правдивий образ... (Звідомлення з місць. Збарашчина). *Діло*. 1931. 26 грудня. С. 3. Такий же інцидент стався у селі Бариш Бучацького повіту з Романом Боднаром, якого громадська рада села делегувала допомагати місцевому директору школи Дроздовському проводити перепис. Коли він зауважив Дроздовському, що треба вписувати «українська», а не «руська» мова, бо так декларують мешканці села, то на його вимогу був заарештований до кінця дня 9 грудня. При тому комендант місцевої поліції Юзеф Шиманський, при

повіту, коли професор польської гімназії Волощиновський на вимогу записати рідною мовою українську погрозово відповів: «Тутай нема жадней України. Україна там, коло Кійова, тутай єст польска земля. Ми вас вшисткіх там вишлеми, а пукі єшче час, то чимпрендзей рушайце!»²⁷. Водночас найнаполегивішим українцям, коли йшлося про мову, переписні комісари погрожували судом чи грошовими штрафами²⁸. Інколи доходило до фізичної розправи: наприклад, Настю Ремез із села Діктивці Золочівського повіту побили за те, що вона вимагала двомовних формулярів²⁹.

Попри зобов'язання організаторів перепису оприлюднити дані впродовж трьох років [23, С. 23], офіційні результати по Тернопільському воєводству стали доступними громадськості аж у 1938 р.³⁰ Згідно з ними, у воєводстві проживало 1 600 406 осіб, що було на 171 886 більше, порівняно із переписом 1921 р.³¹ Це пояснюється природним приростом населення протягом десятиліття, змінами в адміністративно-територіальному устрої, що зумовили збільшення площі воєводства на 292,9 км², порівняно з 1921 р.³², а також політикою осадництва. Згідно з офіційними результатами, особи, які задекларували рідною польську мову, становили більшість у п'яти повітах: Тернопільському, Скалатському, Терехівському, Перемишлянському, Кам'янка-Струмилівському, а українську / руську — у шести: Бродівському, Бучацькому, Борщівському, Копичинецькому, Радехівському, Заліщицькому (див. табл. 4).

Як свідчить проведений аналіз, відомості про мову різнилися, іноді доволі суттєво, від даних про конфесійну належність. Наприклад, римо-католики становили більше половини населення лише у Скалатському повіті, греко-католики ж суттєво переважали у 13 повітах.

Цей перепис зафіксував розбіжності у рубриках мови і релігії. Наприклад, в усіх повітах кількість римо-католиків була меншою, ніж осіб, що задекларували рідною польську мову, а у дев'яти повітах різниця сягала більше десяти тисяч

арешті кричав: «Ту нема жадней України, як хцеш України, ідзь за Збруч, я тебе науче» (З конскрипційних практик (Звідомлення с місць. Бучаччина). *Діло*. 1931. 29 грудня. С. 3).

²⁷ Конскрипція має дати правдивий образ... *Діло*. 1931. 24 грудня. С. 3.

²⁸ Баран С. Конскрипція і конскрипційні засоби. *Діло*. 1931. 18 грудня. С. 1; 3 конскрипційних практик (Звідомлення з місць. Бучаччина). *Діло*. 1931. 29 грудня. С. 3; 3 конскрипційних практик (Звідомлення з місць. Збарачина). *Діло*. 1932. 6 січня. С. 3.

²⁹ Баран С. Конскрипція і конскрипційні засоби. *Діло*. 1931. 18 грудня. С. 1.

³⁰ Однією з причин повільного опрацювання, систематизації і підготовки до друку результатів перепису був брак фінансування, про що 15 січня 1935 р. заявив керівник Головного статистичного управління Польщі Едвард Штурм де Штрем під час зустрічі з представниками Міністерства військових справ (С.А.В. Zesp. I.303.3. Sygn. 441. S. 110).

³¹ Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII.1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo Tarnopolskie. Warszawa, 1938. S. 26.

³² Під час проведення перепису у 1921 р. територія Тернопільського воєводства становила 16 240 км². Перепис 1931 р. відобразив кількість населення відповідно до нового адміністративного поділу воєводства станом на 1 серпня 1934 р., згідно з яким його площа дорівнювала 16 532,9 км² (Drugi powszechny spis ludności... S. 2).

Таблиця 4. Склад населення Тернопільського воєводства за мовною ознакою (за даними перепису 1931 р.)

Номер з/п	Повіт	Кількість населення	Польська	%	Українська, руська	%	Лит., гебрійська	%
1	Бережанський	103 824	48 168	46,39	51 757	49,85	3 716	3,58
2	Борщівський	103 277	46 153	44,69	52 612	50,94	4 302	4,17
3	Бродівський	91 248	32 843	35,99	50 490	55,33	7 640	8,37
4	Бучацький	139 062	60 523	43,52	70 336	50,58	8 059	5,80
5	Заліщицький	72 021	27 549	38,25	41 147	57,13	3 261	4,53
6	Збаразький	65 579	32 740	49,92	29 609	45,15	3 142	4,79
7	Зборівський	81 413	39 624	48,67	39 174	48,12	2 522	3,10
8	Золочівський	118 609	56 628	47,74	55 381	46,69	6 066	5,11
9	Кам'янка-Струмил.	82 111	41 693	50,78	35 178	42,84	4 737	5,77
10	Копичинецький	88 614	38 158	43,06	45 196	51,00	5 164	5,83
11	Перемишлянський	89 908	52 269	58,14	32 777	36,46	4 445	4,94
12	Підгаєцький	95 663	46 710	48,83	45 031	47,07	3 464	3,62
13	Радеківський	69 313	25 427	36,68	39 970	57,67	3 277	4,73
14	Скалатський	89 215	60 091	67,36	25 369	28,44	3 654	4,10
15	Теребовлянський	84 321	50 178	59,51	30 868	36,61	3 173	3,76
16	Тернопільський	142 220	93 874	66,01	42 374	29,79	5 836	4,10
17	Чортківський	84 008	36 486	43,43	40 866	48,65	6 474	7,71
	Разом	1 600 406	789 114		728 135		78 932	

Джерело: Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo Tarnopolskie. Warszawa, 1938. S. 33—35.

осіб. У Тернопільському повіті невідповідність становила 30 588 осіб (21,51 % від кількості населення повіту), Золочівському — 19 691 (16,6), Борщівському — 17 721 (17,16), Скалатському — 14 460 (16,21), Перемишлянському — 13 794 (15,34), Зборівському — 13 385 (16,44), Кам'янка-Струмилівському — 11 865 (14,45), Терехівському — 11 199 (13,28), Бродівському — 10 322 (11,31). Загалом у Тернопільському воєводстві встановлено значну різницю — 202 511 осіб, або 12,65 % усього населення воєводства (див. табл. 5).

У випадку з греко-католиками ситуація суттєво різнилася — їх кількість була більшою за тих, хто задекларував українську/руську мову рідною, на 145 718 осіб. До того ж у шести повітах різниця виявилася у понад десять тисяч: Тернопільському — 18 605 (13,09 % від населення повіту), Золочівському — 15 282 (12,88), Борщівському — 12 732 (12,33), Перемишлянському — 11 225 (12,48), Кам'янка-Струмилівському — 9 935 (12,1), Зборівському — 10 751 (13,21). Зафіксована також розбіжність між юдеями та тими, що вказали рідною ідиш чи гебрійську мову: у Тернопільському повіті — 11 848 осіб (8,33 % від кількості населення повіту), Борщівському — 5 051 (4,89), Скалатському — 4 832 (5,42), Золочівському — 4 170 (3,52), найменша в Збаразькому — 855 (1,3) (див. табл. 6). Загалом у Тернопільському воєводстві кількість юдеїв перевищила тих, які задекларували рідною ідиш чи гебрійську на 55 185 осіб.

Поки тривала обробка даних і підготовка офіційного видання, навколо результатів перепису, його підготовки і проведення розгорнулися жваві дискусії. Офіційні власті стверджували, що перепис проведено бездоганно, а його результати є правдивими. Українська ж сторона — доводила протилежне: українські часописи повідомляли про численні порушення, найпоширенішими з яких стали брак двомовних бланків, заповнення їх простим олівцем, небажання переписних комісарів вписувати у бланк українську мову як рідну, ігнорування рубрики про мову, фіксувалися навіть випадки самовільного заповнення анкет переписними комісарами³³.

Активність українських послів у Сеймі та викривальні дописи в українських часописах змусили Головне статистичне управління у Варшаві реагувати³⁴. У грудні 1931 — січні 1932 рр. Головне статистичне управління неодноразово вимагало від керівництва Тернопільського воєводства провести перевірку друкованих «Ділі» фактів про порушення, щоб підтвердити їх або ж спростувати³⁵.

³³ Баран С. Конскрипція і конскрипційні засоби. *Діло*. 1931. 18 грудня. С. 1; (С.М.) Конскрипція має дати правдивий образ... (Звідолення з місць). *Діло*. 1931. 22 грудня. С. 2; Конскрипція має дати правдивий образ... *Діло*. 1931. 24 грудня. С. 3; Конскрипція має дати правдивий образ... (Звідолення з місць). *Діло*. 1931. 26 грудня. С. 3; 3 конскрипційних практик (Звідолення з місць). *Діло*. 1931. 29 грудня. С. 3; 3 конскрипційних практик (Звідолення з місць). *Діло*. 1932. 2 січня. С. 3; 3 конскрипційних практик (Звідолення з місць). *Діло*. 1932. 6 січня. С. 3.

³⁴ ДАТО. Ф. 231. Оп. 1. Спр. 1985. Арк. 23, 31.

³⁵ Там само. Арк. 12—12 зв, 23, 31. Під час перевірок траплялися випадки, коли чиновники встановлювали порушення, здійснені комісарами-українцями. Як приклад — випадок у гміні Ішків (Iszczków) Підгаєцького повіту, коли кільком польським родинам вписали рідною українську мову (ДАТО. Ф. 231. Оп. 1. Спр. 1985. Арк. 32).

Таблиця 5. Конфесійна належність населення Тернопільського воєводства (за даними перепису 1931 р.)

Номер з/п	Повіт	Кількість населення	Римо-католики	%	Греко-католики православні	%	Юдасі	%	Інші	%
1	Бережанський	103 824	41 962	40,42	54 611	52,60	7 151	6,89	100	0,10
2	Борщівський	103 277	28 432	27,53	65 344	63,27	9 353	9,06	148	0,14
3	Бродівський	91 248	22 521	24,68	58 009	63,57	10 360	11,35	358	0,39
4	Бучацький	139 062	51 311	36,90	77 023	55,39	10 568	7,60	160	0,12
5	Заліщицький	72 021	17 917	24,88	48 069	66,74	5 965	8,28	70	0,10
6	Збаразький	65 579	24 855	37,90	36 468	55,61	3 997	6,09	259	0,39
7	Зборівський	81 413	26 239	32,23	49 925	61,32	5 056	6,21	193	0,24
8	Золочівський	118 609	36 937	31,14	70 663	59,58	10 236	8,63	773	0,65
9	Кам'янка-Струмил.	82 111	29 828	36,33	45 113	54,94	6 700	8,16	470	0,57
10	Копичинський	88 614	31 202	35,21	50 007	56,43	7 291	8,23	114	0,13
11	Перемишлянський	89 908	38 475	42,79	44 002	48,94	6 860	7,63	571	0,64
12	Підгаєцький	95 663	38 003	39,73	52 634	55,02	4 786	5,00	240	0,25
13	Радехівський	69 313	17 945	25,89	42 928	61,93	6 934	10,0	1 506	2,17
14	Скалатський	89 215	45 631	51,15	34 798	39,00	8 486	9,51	300	0,34
15	Теребовлянський	84 321	38 979	46,23	40 452	47,97	4 845	5,75	45	0,05
16	Тернопільський	142 220	63 286	44,50	60 979	42,88	17 684	12,43	271	0,19
17	Чортківський	84 008	33 080	39,38	42 828	50,98	7 845	9,34	255	0,30
	Р а з о м	1 600 406	586 603		873 853		134 117		5 833	

Джерело: Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo Tarnopolskie. Warszawa, 1938. S. 30—32.

Таблиця 6. Співвідношення конфесійної належності та мови населення Тернопільського воєводства (за даними перепису 1931 р.)

Номер з/п	Повіт	Кількість населення	Римо-католики, %	Польська, %	Греко-католики, православні, %	Українська, руська, %	Юдаїзм, %	Інші, гебрайська, %
1	Борщівський	103 277	27,53	44,69	63,27	50,94	9,06	4,17
2	Бродівський	91 248	24,68	35,99	63,58	55,33	11,35	8,37
3	Бережанський	103 824	40,42	46,39	52,60	49,85	6,88	3,58
4	Бучацький	139 062	36,90	43,52	55,38	50,58	7,60	5,80
5	Чортківський	84 008	39,38	43,43	50,98	48,65	9,34	7,71
6	Копичинський	88 614	35,21	43,06	56,43	51,00	8,23	5,83
7	Кам'янка-Струмил.	82 111	36,33	50,78	54,94	42,84	8,15	5,77
8	Підгаєцький	95 663	39,73	48,83	55,02	47,07	5,00	3,62
9	Перемишлянський	89 908	42,79	58,14	48,94	36,46	7,63	4,94
10	Радехівський	69 313	25,89	36,68	61,94	57,67	10,00	4,73
11	Скалатський	89 215	51,15	67,36	39,00	28,44	9,51	4,10
12	Тернопільський	142 220	44,50	66,01	42,88	29,79	12,43	4,10
13	Теребовлянський	84 321	46,23	59,51	47,97	36,61	5,75	3,76
14	Заліщицький	72 021	24,88	38,25	66,74	57,13	8,28	4,53
15	Збаразький	65 579	37,90	49,92	55,62	45,15	6,09	4,79
16	Зборівський	81 413	32,23	48,67	61,32	48,12	6,21	3,10
17	Золочівський	118 609	31,14	47,74	59,58	46,69	8,63	5,11
	Р а з о м	1 600 406						

Відповідно до розпорядження керівництва воєводства від 18 грудня 1931 р., старости повітів підготували статистичні звіти про національну та релігійну структуру населення. У Державному архіві Тернопільської обл. зберіглося 12 звітів, датованих січнем 1932 р. (з Бережанського, Борщівського, Бучацького, Заліщицького, Збаразького, Зборівського, Копичинецького, Підгаєцького, Скалатського, Тереховлянського, Тернопільського, Чортківського повітів). Представлені у них статистичні дані не збігаються з офіційно опублікованими у 1938 р., але встановлені відмінності незначні. Різниця між вказаною повітовими старостами кількістю населення в дванадцяти повітах (станом на 1932 р.(!) і офіційно опублікованими даними стосовно цих же повітів (станом на 1931 р.(!) становить 12 294 особи (1,06 %). У рубриці «Польська мова» різниця обчислена в 8 623 особи (1,48 %), тих, що задекларували рідною руську або українську — 3 930 осіб (0,76 %). Аналогічною була ситуація і з конфесійною належністю. Різниця між даними зі звітів старост і офіційно опублікованими згодом результатами у римо-католиків становить 7105 (1,6 %) осіб, греко-католиків — 4345 (0,7 %), юдеїв — 352 (0,37 %) (табл. 7).

Як видно з таблиці, різниця показників є незначною, це дає підстави припустити, що під час підготовки звітів старости повітів, найімовірніше, використали дані перепису, матеріали якого на той час ще не були відправлені до Головного статистичного управління у Варшаві, враховуючи при цьому природний приріст населення повітів³⁶. Наближеність даних повітових старост до пізніше опублікованих офіційних результатів перепису може служити підтвердженням слів директора Головного Статистичного Управління Польщі в 1929—1939 рр. Едварда Штурм де Штрема про те, що остаточне коригування / фальшування результатів перепису перед відправкою до Варшави відбувалося саме на рівні повітів [22, С. 664]. Можна припустити, що працівники місцевої адміністрації діяли відповідно до задалегідь отриманих з Варшави інструкцій.

Дискусії в сеймі та пресі щодо перепису привернули увагу військових. З моменту запровадження обов'язкової військової повинності проблема служби представників національних меншин, їх частка в окремих родах військ, військових частинах, їх політична лояльність завжди були в полі зору військово-політичного керівництва країни. Об'єкт особливої уваги військових становила Східна Галичина, приріст населення якої був чи не найвищим за період 1921—1939 рр.³⁷

³⁶ Судячи з повідомлень повітових старост до воєводського правління в Тернополі, матеріали перепису з повітів були відправлені до Головного статистичного управління в Варшаві у другій половині січня — на початку лютого 1932 р. (ДАТО. Ф. 231. Оп. 6. Спр. 1638. Арк. 47, 52, 56—58 зв., 62 зв., 65). Водночас при складанні повітовими старостами статистичних таблиць подекуди було виявлено помилки. Так, староста Копичинецького повіту стверджував, що фактична кількість населення, включно з військовими, становила 94 132 особи. За його словами, неточність була допущена повітовими комісарами і виявлена щойно при підготовці звіту для воєводського правління (ДАТО. Ф. 231. Оп. 1. Спр. 1985. Арк. 19).

³⁷ *Mały Rocznik Statystyczny 1939*. Warszawa, 1939. S. 10.

Таблиця 7. Порівняльна таблиця національного та релігійного складу населення Тернопільського воєводства

Номер з/п	Повіт	Разом	Польська	Руська	Українська	Інша	Римо-католики	Греко-католики	Юдеї	Інші
1	Бережанський 1932 1	105718	49203	34813	17825	3877	42317	55730	7218	453
		103824	48168	34844	16913	3899	41962	54611	7151	
2	Борщівський 1932 1	106182	48726	37856	15126	4474	30178	66255	9592	157
		103277	46153	37050	15562	4512	28432	65344	9353	
3	Бучацький 1932 1	139922	61182	22695	47836	8209	52128	77083	10638	73
		139062	60523	22425	47911	8203	51311	77023	10568	
4	Заліщицький 1932 1	73452	28409	9638	32060	3345	18737	48585	6074	56
		72021	27549	9533	31614	3325	17917	48069	5965	
5	Збарзький 1932 1	66180	32983	13611	16355	3231	25244	36627	3988	321
		65579	32740	13298	16311	3230	24855	36468	3997	
6	Зборівський 1932 1	84788	40557	17915	23665	2651	26771	52306	5134	577
		81413	39624	17024	22150	2615	26239	49925	5056	
7	Копичинецький 1932 1	94132	41343	17015	30637	5137	33710	52988	7334	100
		88614	38158	15926	29270	5260	31202	50007	7291	
8	Підгаєцький 1932 1	98779	48468	13814	32626	3871	39561	54338	4742	138
		95663	46710	13738	31293	3922	38003	52634	4786	

Закінчення таблиці 7

Номер з/п	Повіт	Разом	Польська	Руська	Українська	Інша	Римо-католики	Греко-католики	Юдеї	Інші
9	Скалатський 1932 ¹ 1931 ²	93221	62091	16516	10869	3745	47233	37207	8531	250
		89215	60091	15037	10332	3755	45631	34798	8486	
10	Теребовлянський 1932 ¹ 1931 ²	76337	46638	7206	19317	3176	36387	35204	4724	22
		84321	50178	9843	21025	3275	38979	40452	4845	
11	Тернопільський 1932 ¹ 1931 ²	141886	94546	19282	22096	5962	63794	60222	17659	211
		142220	93874	19330	23044	5972	63286	60979	17684	
12	Чортківський 1932 ¹ 1931 ²	80914	34731	15397	24099	6687	31942	40938	7745	289
		84008	36486	14843	26023	6656	33080	42828	7845	
	Разом 1932 1931	1161511	588877	225758	292511	54365	448002	617483	93379	2647
		1149217	580254	222891	291448	54624	440897	613138	93027	2155
	Різниця	12294	8623	2867	1063	-259	7105	4345	352	492

Джерело: ¹ дані, вказані у звітах старостами повітів у січні 1932 р. (ДАТО. Ф. 231. Оп. 1. Спр. 1985); 2 офіційні результати перепису, опубліковані у 1938 р. (Drugi powszechny spis ludności... С. 30—35).

Водночас цей регіон безпосередньо межував з СРСР, який до кінця 1930-х років вважався потенційним ворогом Польщі номер один [17, С. 109; 7, С. 66]. Тому, розробляючи плани мобілізації на випадок нової війни, польське керівництво повинне було враховувати демографічні ресурси цього регіону, позаяк вони були ваговою складовою воєнного потенціалу і мали безпосередній вплив на мілітарні можливості країни [16, С. 126].

З огляду на це, командування округу VI «Львів», відповідно до наказу Міністерства військових справ, у жовтні 1932 р. зобов'язало ПКП підготувати інформаційну довідку про національну і релігійну структуру населення повітів, на які поширюється територія їх адміністрування, описати політичну ситуацію, ставлення греко-католицького і православного духовенства до польської держави, розвиток і діяльність громадських, політичних і фінансово-економічних інституцій³⁸.

У жовтні-листопаді 1932 р. керівники шести ПКП, на підставі матеріалів, отриманих від керівників повітів, даних з книг реєстрації призовників представили описи підвладних їм повітів. Ці документи були складені в довільній формі, тому лише частина з них містить детальні статистичні відомості про національний склад та конфесійну належність населення кожної гміни. Важливий момент: якщо порівняти статистичні дані в описах повітів для воєводського правління, складені в січні 1932 р., зі звітами, підготовленими ПКП у листопаді 1932 р., впадає у вічі, що статистичні дані про конфесію для воєводського правління збігаються з даними про національність для командування округу VI «Львів». Це свідчить про те, що керівники ПКП, як і повітові старости, складаючи звіти, використовували єдину статистику, а також, що для військових конфесійна належність була основою для окреслення національності призовника. На це, зокрема, вказував керівник ПКП «Тернопіль» у вступній частині опису керованих ним повітів: «Відсоток народностей у кожному повіті вказаний на доданій карті великими цифрами в чисельнику, а також відсоток конфесій в знаменнику зазначені на підставі останнього перепису населення. Я навів відсотки конфесійної належності, позаяк вважаю, що це, безумовно, найкраще відображає реальний стан міжнаціональних відносин, якщо візьмемо до уваги, що відсоток населення римо-католицького обряду одночасно є відсотком людей польської національності, а відсоток греко-католиків водночас дорівнює відсотку русинів тощо»³⁹.

Визначальність віровизнання як головного критерію національної ідентифікації підтверджено також у роз'ясненнях до інструкції про проведення призову, яку 19 травня 1934 р. видав департамент поповнення Міністерства військових справ. У документі описано критерії визначення національності призовників наступним чином: «а) Поляки. Усіх призовників (добровольців), які визнають себе поляками треба вносити у рубрику “Поляки”, за винятком

³⁸ CAW. Zesp. I.300.37. Sygn. 7. S. 19, 46, 67; Ibid. Sygn. 8. S. 21, 32, 61.

³⁹ Ibid. Sygn. 7. S. 20—20 verte.

призовників (добровольців) юдейського віросповідання, яких слід вказувати в рубриці “євреї”;

б) Русини. В рубриці “Русини” потрібно вказувати усіх призовників (добровольців) греко-католицької або православної віри, які визнають себе русинами, українцями, гуцулами, лемками і бойками – дописуючи посилання при відповідній кількості, а в рубриці “Примітки” наступні пояснення: “в тім українців”, “в тім гуцулів”, “в тім лемків”, “в тім бойків”;

в) Білоруси. В рубриці “Білоруси” треба вказувати усіх призовників (добровольців) римо-католицької чи православної, а також іншої віри (секти), які визнають себе білорусами, поліщуками, а на території ОК (округу корпусу — І.М.) III і IX “тутейшими” чи “місцевими”, дописуючи посилання при кількості, а в рубриці “Примітки” наступні пояснення: “в тім білорусів-католиків”, “в тім білорусів-православних”, “в тім поліщуків”, “в тім тутейших”;

г) Євреї. В рубриці “Євреї” необхідно вказувати усіх призовників (добровольців) юдеїв, незважаючи на національність, яку вони декларують;

д) Німці. Усіх призовників (добровольців), які визнають себе німцями, треба вносити до рубрики “Німці”;

е) В рубриці “Інші” необхідно вказувати усі невикоремлені національності — росіяни, чехи, татари, литовці та ін., при цьому ПКП, в яких проживають литовці, додають посилання при числі, а в рубриці “Примітки” наступне пояснення “в тім ... литовців”⁴⁰. Думку військових поділяло чимало тогочасних польський діячів. Одним із них був екс-міністр закордонних справ II Речіпосполитої, один з найкращих експертів з національного питання, прихильник польсько-українського зближення Леон Василевський [26, С. 129—146; 28, С. 61—81]. Він вважав, що, якщо національна свідомість ще не сформована, то для визначення національності, насамперед слід враховувати конфесійну належність [29, С. 251]⁴¹. Врешті-решт, так міркувала більшість тодішніх чиновників і обивателів Речіпосполитої. Підтвердження цього — випадок, що стався в селі Буховичі Мостиського повіту Львівського воєводства під час перепису: переписний «комісар Кокелчак питає лише “jakie wyznanie”, а на запит, чому не питає і не вписує матірньої мови української, відповідь: “to wszystko jedno, każdy przecież wie, że greko-katolik jest rusinem...”»⁴². Цей вислів, мимоволі кинутий польським чиновником у відповідь на питання українського селянина, підтверджує вкорінену впродовж століть думку, яка сприймалася вже як аксіома: римо-католик — то поляк, греко-католик — українець. Цей випадок також підтверджує, що переписні комісари часто порушували алгоритм проведення перепису, не ставили усіх запитань, передбачених формуляром для перепису, а послуговували вкоріненими стереотипами.

⁴⁰ Ibid. Zesp. I.300.3. Sygn. 451. S. 168—169.

⁴¹ Такої ж думки був польський демограф А. Крисінський, стверджуючи, що «поняття українця римо-католика на усіх українських землях так само нереальне і суперечить фактичному стану речей, як і поняття православного поляка» [5, С. 25—26].

⁴² З конскрипційних практик (Звідомлення з місць). *Діло*. 1932. 5 січня. № 4. С. 3.

Отож, в сукупності документи, які зберігаються Державному архіві Тернопільської обл. та Центральному військовому архіві в Рембертові (Республіка Польща), дають змогу відобразити відсоткове співвідношення польського (римо-католицького) й українського (греко-католицького) населення в усіх гмінах 15 повітів⁴³. Оскільки дані (кількісні або відсоткові), представлені ПКП для командування ОК VI «Львів», були викладені в довільній формі, то для зручності аналізу усі дані переведені у відсотки. Наприклад, найбільший Тернопільський повіт був поділений на 87 гмін. Згідно з підрахунками, населення греко-католицького віровизнання переважало у 45 гмінах, римо-католицького — у 38. До того ж у трьох гмінах греко-католики становили до 10 %, у 11 — в діапазоні 10—20 %, у шести — 20—30 %, у семи — 30—40 %, у 15 — 40—50 %, в 11 — 50—60 %, в 13 — 60—70 %, в 12 — 70—80 %, у чотирьох — 80—90 %, у п'яти — 90—100 %. Ситуація з римо-католиками була наступною: у п'яти гмінах їх чисельність не перевищувала 10 %, у п'яти в діапазоні 10—20 %, у 15 — 20—30 %, у 12 — 30—40 %, у 12 — 40—50 %, у 16 — 50—60 %, у семи — 60—70 %, у п'яти — 70—80 %, у семи — 80—90 %, у трьох гмінах — 90—100 % (див. табл. 8).

Отже, у Тернопільському воєводстві (без Золочівського і Перемишлянського повітів⁴⁴) з 967 гмін греко-католики становили більше половини населення в 630 гмінах, а римо-католики — в 314. У кількох міських гмінах жодна спільнота не мала більшості, позаяк значний відсоток припадав на євреїв.

Окремо варто звернути увагу на частку осіб юдейського віросповідання. З 967 гмін у 122 юдеї не проживали взагалі, у 99 їх відсоток становив менше 0,5, у 169 — 0,5—1 %, у 480 — 1—5 %, у 35 — 5—10 %, у 22 — 10—20 %, у 19 — 20—30 %, у 12 — 30—40 %⁴⁵, у 5 — 40—50 %, у 4 — більше 50 % (Броди (64,5 %), Заліщики (59,66 %), Микулинці (56,6 %), Підгайці (54,64 %)). Кількість юдеїв

⁴³ Керівництво ПКП «Золочів» (Золочівський, Перемишлянський, Зборівський повіти) при складанні описів повітів обмежилося сумарними статистичними даними, не подавши національної і релігійної статистики по гмінах. Інформацію по Зборівському повіту вдалося віднайти в Державному архіві Тернопільської обл.

⁴⁴ Дані по Золочівському та Перемишлянському повітах відсутні, оскільки ПКП «Золочів» обмежилася лише узагальненими даними про кількість населення і його національний склад. Так, у Золочівському повіті, за даними командування ПКП «Золочів», станом на 9 грудня 1931 р. проживало 118 867 осіб, з яких 37 393 поляки (31,45 %), 70 561 русинів (59,36 %), 10 368 євреїв (8,72 %), 255 німців (0,2 %), 490 інших (0,4 %). Водночас у Перемишлянському повіті, згідно з даними перепису 1931 р., проживало 90 734 осіб: 39 040 поляків (43,02 %), 44 221 русинів (48,73 %), 6 873 євреїв (7,57 %), 372 німці (0,4 %), 228 інших (0,25 %) (САW. Zesp. 300.37. Sygn. 7. S. 68, 74).

⁴⁵ Чисельність населення юдейського віровизнання в діапазоні 30—40 % зафіксовано у дванадцяти гмінах: Тернополі — 38,6, Радехові — 38,09, Кам'янці-Струмиловій — 37,34, Збаражі — 37,3, Підволочиську — 37,2 (Скалатський повіт), Ягільниці — 34,6 (Чортківський повіт), Зборові — 34,45, Єзерянах (*Jeziierzany*) — 34,02 (Борщівський повіт), Королівці (*Korolówka*) — 33,68 (Борщівський повіт), Мельниці-Подільській (*Mielnica*) — 33,27 (Борщівський повіт), Бережанах — 31,33, Скалі-Подільській (*Skala nad Zbruczem*) — 31,23 (Борщівський повіт).

Таблиця 8. Співвідношення греко-католиків (українців/русинів) і римо-католиків (поляків)

Повіт	К-ть гмін	0—10		10—20		20—30		30—40	
		Римо-католики	Греко-католики	Римо-католики	Греко-католики	Римо-католики	Греко-католики	Римо-католики	Греко-католики
Бережанський ¹	74	2	4	8	0	16	5	15	8
Борщівський ²	74	16	0	9	0	20	5	6	3
Бродівський ²	66	20	3	11	3	14	1	9	4
Бучацький ¹	85	12	8	18	3	14	5	12	6
Заліщицький ²	56	15	1	9	1	10	1	9	1
Збаразький ²	62	3	6	12	2	9	4	10	7
Зборівський ¹	71	12	1	16	1	13	1	11	3
Золочівський	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Кам'янка-Струмилівський ²	65	5	9	13	4	7	4	10	1
Копичинецький ²	55	4	0	7	3	10	5	14	5
Перемишлянський	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Підгаєцький ¹	65	7	3	7	5	6	6	13	6
Радехівський ²	55	13	2	12	4	12	2	7	3
Скалатський ²	64	2	4	3	6	6	7	14	10
Теребовлянський ²	44	1	3	5	6	4	3	4	4
Тернопільський ²	87	5	3	5	11	15	6	12	7
Чортківський ²	44	0	3	10	5	9	2	6	2
Р а з о м	967	117	50	145	54	165	57	152	70

Джерело: ¹ ДАТО. Ф. 231. Оп. 1. Спр. 1985; ² SAW. Zesp. I.300.37. Sygn. 7, 8.

в діапазоні 40—50 % зафіксовано у чотирьох гмінах: Товсте — 49,25 % (Заліщицький повіт), Бучач — 47,73 %, Новий Витків — 42,34 % (Радехівський повіт), Гримайлів (Скалатський повіт) — 40,7 %⁴⁶ (див. табл. 9).

Встановити точну кількість українців, поляків чи євреїв доволі складно, оскільки ситуація постійно змінювалася. Зміна чисельності населення в кожній з груп пояснюється, зокрема, переходом греко-католиків в римо-католицьке віровизнання, або ж навпаки. У 20-х роках масштаби таких переходів були незначними, дещо зросли вони у 30-х роках. Наприклад, у 1918—1933 рр. 8531 особи зреклися греко-католицького віровизнання, 254 — римо-католицького, 69 — православного, 12 — юдейського, 15 — євангелістського, 9 — іншого. Водночас 8119 прийняли римо-католицьку віру, 186 — греко-католицьку, 8 — православ'я, 1 — юдаїзм, 104 — євангелістську, 4 стали атеїстами, 463 — приєдналися до однієї з релігійних сект, 5 — не визначено⁴⁷. В ре-

⁴⁶ ДАТО. Ф. 231. Оп. 1. Спр. 1985; SAW. Zesp. I.300.37. Sygn. 7, 8.

⁴⁷ ДАТО. Ф. 231. Оп. 6. Спр. 1644. Арк. 19.

у гмінах Тернопільського воєводства, %

40—50		50—60		60—70		70—80		80—90		90—100	
Римо-католики	Греко-католики	Римо-католики	Греко-католики	Римо-католики	Греко-католики	Римо-католики	Греко-католики	Римо-католики	Греко-католики	Римо-католики	Греко-католики
9	10	14	9	3	15	3	14	0	7	4	2
11	11	6	10	3	8	3	14	0	15	0	8
3	1	1	5	2	10	2	10	1	11	3	18
5	6	6	5	6	13	2	12	2	16	8	11
6	8	5	3	1	11	0	10	0	6	1	14
5	6	7	4	5	11	3	11	3	8	5	3
10	9	4	9	2	11	1	9	1	17	1	10
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
12	5	4	11	2	7	1	11	4	9	7	4
10	3	1	8	2	14	6	7	1	7	0	3
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
8	6	8	10	4	13	7	2	2	8	3	6
5	5	1	8	3	5	0	7	2	12	0	7
7	8	10	14	11	9	4	2	4	2	3	2
9	10	8	6	3	2	2	6	5	3	3	1
12	15	16	11	7	13	5	12	7	4	3	5
7	3	2	6	2	7	1	8	5	8	2	0
119	106	93	119	56	149	40	135	37	133	43	94

зультаті цих переходів кількість римо-католиків зросла на 7865 осіб, натомість греко-католиків стало менше на 8345 осіб. Зросла чисельність євангелістів, а також різних релігійних сект.

Наступним чинником, який дещо змінював національний склад населення воєводства у вказаний період, була еміграція. У 1926—1938 рр. з Тернопільського воєводства до США виїхало 3 295 осіб, до Канади — 29 910, до Аргентини — 18 054, до Бразилії — 2853, до Палестини — 3128, до Франції — 16 305, до Німеччини — 437 осіб [5, С. 170, 190, 230, 248, 312, 252, 375]. Як свідчить аналіз, серед емігрантів не переважала жодна з національних спільнот, їх відсоток коливався залежно від року. 1926 р. із Західної України до Аргентини емігрувало 37,6 % юдеїв, 29,4 % римо-католиків, 26,5 % греко-католиків, 5,8 % православних. У деякі роки емігрантів-юдеїв налічувалося більше 70 %. 1933 року до Аргентини емігрувало 14,9 % римо-католиків, 3,8 % греко-католиків, 4,2 % православних, 76,1 % юдеїв [5, С. 231]. Аналогічно можемо говорити як про поляків, так і про українців [5, С. 191, 231, 253, 353—355].

Таблиця 9. Відсоток єврейського населення у гмінах Тернопільського воєводства (станом на 1931 р.), %

Повіти	Кількість гмін	0	0—0,5	0,5—1	1—5	5—10	10—20	20—30	30—40	40—50	>50
Бережанський	74	12	9	13	36	1	0	2	1	0	0
Борщівський	74	6	5	8	44	5	0	2	4	0	0
Бродівський	66	9	12	15	24	2	2	1	0	0	1
Бучацький	85	16	14	17	31	1	1	4	0	1	0
Заліщицький	56	3	2	5	38	4	2	0	0	1	1
Збаразький	62	6	5	12	34	3	1	0	1	0	0
Зборівський	71	10	11	15	29	2	2	1	1	0	0
Золочівський	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Кам'янка-Струмилівський	65	8	1	8	40	2	4	1	1	0	0
Копичинецький	55	7	5	10	27	1	1	3	1	0	0
Перемишлянський	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Підгаецький	65	8	12	6	35	2	1	0	0	0	1
Радехівський	55	6	2	9	27	5	5	0	0	1	0
Скалатський	64	6	3	12	36	3	0	2	1	1	0
Теребовлянський	44	3	4	5	28	0	2	2	0	0	0
Тернопільський	87	19	9	27	26	3	1	0	1	0	1
Чортківський	44	4	1	9	27	1	0	1	1	0	0
Р а з о м	967	123	95	171	482	35	22	19	12	4	4

Джерело: ААГО. Ф. 231. Оп. 1. Спр. 1985; САУ. Zesp. I.300.37. Sygn. 7, 8.

Позначались на кількісних показниках груп населення і процеси асиміляції. У міжвоєнний період на українців чинився потужний тиск полонізації, насамперед в освітній сфері, «ревіндикації», а саме серед православних (примусового навернення до католицької віри), здійснюваних із благословення офіційної Варшави. Водночас польські урядовці неодноразово нарікали на «українізацію» польських колоністів. Підтвердження цього — звіт керівника ПКП «Чортків», у якому він описував міжнаціональні відносини в Чортківському повіті: «Брак духовної опіки, надзвичайні організаційні здібності русинів і уклад соціальних відносин зумовили той факт, що майже весь польський елемент асимілювався з мовного погляду, з чого значна частина вже втрачена для польської народності, оскільки змінює віровизнання. Уся польська людність в селі використовує українську мову як рідну, водночас вважаючи себе поляками, оскільки належить до римо-католицького обряду. Єдине — релігія залишається тією тонкою ниткою, що з'єднує той люд з польським народом і його культурою. Але трапляються випадки, а саме вже де-не-де є українці римо-католицького обряду польського походження.

Через особливу соціальну структуру, деколи краще одягнений чоловік на селі вважався поляком, де ціла група землевласників є поляками, польська мова вважається сільським людом панською, натомість, українська — народною. Через це колоністи-мазури вже в другому поколінні асимілюються, користуючись руською мовою в повсякденному житті. За мовою змінюються одяг і звичаї настільки, що польська сільська людність нічим не різниться від руської, єдине що віровизнанням. Тут відчувається вплив руської культури і оточення, якому несвідомо, через брак польської культури, польська людність піддається і денаціоналізується»⁴⁸.

* * *

Перепис 1921 р. відбувся в атмосфері напружених / ворожих польсько-українських відносин, був бойкотований багатьма українцями, а його результати є сумнівними і лише приблизно відображають правдивий національно-релігійний склад населення. Суттєві розбіжності між рубриками «національність» і «релігія» наочно демонструють його фальшування на користь поляків, свідчать про прагнення останніх показати «польськість» територій колишньої ЗУНР перед країнами Антанти перед прийняттям остаточного рішення про державно-правовий статус цих територій.

Перепис 1931 р. відбувся на тлі чергового погіршення двосторонніх польсько-українських відносин, спровокованих пацифікацією, активізацією діяльності ОУН, політичних партій. Цього разу українські громадсько-політичні діячі провели дієву агітаційну і просвітницьку кампанію, змобілізували населення до участі в переписі. Але достовірність результатів цієї «конскрипції» також викликала сумніви. Аби спростувати чи підтвердити звинувачення ук-

⁴⁸ CAW. Zesp. I.300.37. Sygn. 7. S. 47—48.

раїнської сторони, старости повітів відповідно до розпорядження керівництва Тернопільського воєводства на початку 1932 р. підготували звіти про національний та релігійний склад населення у кожній гміні. Наприкінці 1932 р. подібні звіти подали керівники ПКП на вимогу командування армії. Аналіз та співставлення цих звітів дає підстави стверджувати, що наведені в них статистичні дані збігаються, а також майже не відрізняються від опублікованих у 1938 р. офіційних даних перепису. Це підтверджує, що остаточне фальшування результатів перепису здійснювалося на рівні повітів.

На підставі здійснених підрахунків можна констатувати, що станом на 1931 р. у Тернопільському воєводстві (без Золочівського і Перемишлянського повітів) з 967 гмін греко-католики переважали в 630 гмінах, а римо-католики — в 314. У кільканадцяти міських гмінах жодна спільнота не мала більшості, позаяк значний відсоток припадав на євреїв. Відсутність в офіційно публікованих результатах перепису даних про національно-релігійний склад населення по гмінах свідчить про намагання влади приховати суттєву перевагу українців в більшості повітів Тернопільського, але й решти південно-східних воєводств країни. Водночас, на підставі аналізу звітів цивільних і військових адміністрацій можна констатувати, що в суспільстві існувало міцно вкорінене переконання, що віровизнання є визначальним для національної ідентифікації.

Отже, переписи 1921 і 1931 рр. стали одним із засобів реалізації національної політики II Речіпосполитої в Західній Україні. Їх результати, що були спотворені і мали продемонструвати «польськість» так званих «східних кресів».

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Dudiak O. (2001). Dynamika chyselnosti polskoho naselennia Skhidnoi Halychyny v pershii tretyni XX st. (za materialamy perepysiv 1910, 1921 i 1931 rr.). *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriiia istorychna*. 2001. 35-36: 494-510 [in Ukrainian].
[Дудяк О. Динаміка чисельності польського населення Східної Галичини в першій третині XX ст. (за матеріалами переписів 1910, 1921 і 1931 рр.). *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2001. Вип. 35—36. С. 494—510].
2. Dudiak O. Perepys 1931 r. yak dzherelo do vvychennia natsionalnoho skladu naselennia Skhidnoi Halychyny pershoi polovyny 1930-kh rr. (na prykladi Lvivskoho voievodstva), *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriiia istorychna*. 2005. 39-40: 641-658 [in Ukrainian].
[Дудяк О. Перепис 1931 р. як джерело до вивчення національного складу населення Східної Галичини першої половини 1930-х рр. (на прикладі Львівського воєводства). *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2005. Вип. 39—40. С. 641—658].
3. Eberhardt P. Przemiany narodowościowe na Ukrainie XX wieku. Warszawa: Obóz, 1994 [in Polish].
4. Horozhanskyi Komitet. *Entsyklopediia ukrainoznavstva*. T. 2. Lviv: Molode Zhyttia, 1993 [in Ukrainian].
[Горожанський Комітет. *Енциклопедія українознавства*. Т. 2. Львів: Молоде Життя, 1993].
5. Kacharaba S. Emihratsiia z Zakhidnoi Ukrainy. Lviv: Lvivskyi natsionalnyi universytet imeni Ivana Franka, 2003 [in Ukrainian].

- [Качараба С. Еміграція з Західної України. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2003].
6. Korduba M. Prostir i naseleння Ukrainy. Lviv: Nakladom Ukrainkoї Knyharni i Antykvarni u Lvovi, 1921 [in Ukrainian].
[Кордуба М. Простір і населення України. Львів: Накладом Української Книгарні і Антикварні у Львові, 1921].
 7. Kośmider T. Planowanie wojenne w Polsce w latach 1921—1926. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2001 [in Polish].
 8. Krysiński A. Liczba i rozmieszczenie ludności polskiej na Kresach Wschodnich. *Sprawy Narodowościowe*. 1929. R. III. 3-4: 413-450 [in Polish].
 9. Krysiński A. Liczba i rozmieszczenie Ukraińców w Polsce. *Sprawy Narodowościowe*. 1928. 6: 651-707 [in Polish].
 10. Krzywicki L. Rozbiór krytyczny wyników spisu z dnia 30 września 1921 r. *Miesięcznik Statystyczny*. 1922. T. V. 6: 4-29 [in Polish].
 11. Makarchuk S. Etnosotsialnoe razvitiie i natsionalnie otnosheniya na zapadnoukrainskikh zemlyakh v period imperializma. Lvov, 1983 [in Russian].
[Макарчук С. Етносоціальне розвиток і національні відносини на западноукраїнських землях в період імперіалізму. Львів: Вища шк. Изд-во при Львов. ун-те, 1983].
 12. Makarchuk S. Naseleння Zakhidnoi Ukrainy za perepysom 1931 roku. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii i istorichna*. Vyp. 32. Lviv, 1997. S. 53-61. [in Ukrainian].
[Макарчук С. Населення Західної України за переписом 1931 року. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Вип. 32. Львів, 1997. С. 53—61].
 13. Makarchuk S. Zakhidna Volyn u 20—30-kh rokakh XX st. (etnosotsialni ta politychni vidnosyny v krai). *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, 2008. 17: 226-238. [in Ukrainian].
[Макарчук С. Західна Волинь у 20–30-х роках XX ст. (етносоціальні та політичні відносини в краї). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2008. № 17. С. 226—238].
 14. Malec J., Malec D. Historia administracji i myśli administracyjnej. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2003 [in Polish].
 15. Mędrzecki W. Liczebność i rozmieszczenie grup narodowościowych w II Rzeczypospolitej w świetle wyników II spisu powszechnego (1931 r.). *Dzieje Najnowsze*. 1983. 1-2: 235-248 [in Polish].
 16. Piwowarski E. Potencjał ludnościowy II Rzeczypospolitej jako czynnik przygotowań obronnych państwa. *Mysł Wojskowa*. 1992. 5: 126-134 [in Polish].
 17. Polskie Siły Zbrojne w Drugiej wojnie światowej. T.1: Kampania wrześniowa 1939. Cz.1: Polityczne i wojskowe położenie Polski przed wojną. Londyn: Instytut Historyczny im. gen. Sikorskiego, 1951 [in Polish].
 18. Radlicz H. Uwagi o zaludnieniu wschodnich województw Rzeczypospolitej Polskiej. *Kwartalnik Statystyczny*. 1934. 2: 279-298 [in Polish].
 19. Sadowskyi V. Liudnist zakhidnoukrainskykh zemel po polskomu perepysu 30 veresnia 1921 roku. *Studii z polia suspilnykh nauk i statystyky*. 1927. T. 4. 1: 1-51. [in Ukrainian].
[Садівський В. Людність західноукраїнських земель по польському перепису 30 вересня 1921 року. *Студії з поля суспільних наук і статистики*. 1927. Т. 4. 1: 1—51].
 20. Siudut G. Pochodzenie wyznaniowo-narodowościowe ludności Małopolski Wschodniej i Lwowa wedle spisu ludności z 1931 r. *Lwów. Miasto, społeczeństwo, kultura*. 1998. 2: 260-280 [in Polish].
 21. Srokowski K. Sprawa narodowościowa na Kresach Wschodnich. Kraków: Czas, 1924. [in Polish].

22. Szturm de Sztrem E. Prawdziwa Statystyka. *Kwartalnik Historyczny*. 1973. 3: 664-667 [in Polish].
23. Szturm de Sztrem E. Uwagi o planie opracowania drugiego powszechnego spisu ludności w Polsce. *Kwartalnik Statystyczny*. 1932. IX(1): 23-30 [in Polish].
24. Szulc S. O przyroście ludności w Polsce w okresie od r. 1921 do 1931. *Kwartalnik Statystyczny*. 1932. IX (1): 31-39 [in Polish].
25. Tomaszewski J. Stosunki narodowościowe w Drugiej Rzeczypospolitej (в.) Polska Niepodległa 1918—1939. Red. Michajłow Wł., Haloń E. Wrocław — Warszawa — Kraków — Gdańsk — Łódź: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1984. S. 139-161 [in Polish].
26. Vialova Yu. Do kharakterystyky ukrainoznavchoi spadshchyny L.Vasylevskoho (1870—1936 rr.). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2013. 6: 129-146 [in Ukrainian].
[Вялова Ю. До характеристики українознавчої спадщини Л.Василевського (1870—1936 рр.). *Український історичний журнал*. 2013. № 6. С. 129—146].
27. Vialova Yu. Leon Vasylevskyi (1870—1936): postat polityka u konteksti polsko-ukrainskoho dialohu. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2019 [in Ukrainian].
[Вялова Ю. Леон Василевський (1870—1936): постать політика у контексті польсько-українського діалогу. Київ: Інститут історії України НАН України, 2019].
28. Vialova Yu. Sproby nalagodzhennia polsko-ukrainskoho dialohu mizhvoiennoho periodu: spodivannia ta realii. *Mizhnarodni zviazky Ukrainy: naukovi poshuky i znakhidky*. 2020. 29: 61-81 [in Ukrainian].
[Вялова Ю. Спроби налагодження польсько-українського діалогу міжвоєнного періоду: сподівання та реалії. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. 2020. № 29. С. 61—81].
29. Wasilewski L. Istotna liczba Ukraińców w Polsce. *Sprawy Narodowościowe*. 1927. 3: 227-256 [in Polish].
30. Witkowski W. Historia administracji w Polsce 1764—1989. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2007 [in Polish].

Надійшла / Received 19.04.2023

Ihor MRAKA

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Docent at Department of Historical Area Studies,
Ivan Franko National University of Lviv (Lviv, Ukraine)
ihor.mraka@lnu.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0002-9681-5225>

NATIONAL POLICY OF THE SECOND POLISH REPUBLIC:
FACTOR OF CENSUSES IN THE INTERWAR PERIOD
(ON THE EXAMPLE OF TERNOPILOVOIVODESHIP)

The objective of the study is to characterize the national and religious structure of the population of the Ternopil Voivodeship in the interwar period, based on the analysis and comparison of archival documents, to show the role of censuses as one of the factors and means of the national policy of the Second Polish Republic, aimed at emphasizing the “Polishness” of the so-called “Eastern Kreses”. **The methodology** is based on the principles of historicism, scientificity, and systematicity. The author uses comparative-historical, cause-and-effect methods of obtaining information, as well as general scientific methods of analysis, synthesis, and generalization. **Scientific novelty.** The researcher was the first to analyze reports of district replenishment teams (stored in the Central

Military Archive in Rembertów, Republic of Poland) and of local administrations (stored in the State Archive of Ternopil Region, Ukraine) concerning the statistics and ethnic demographics of communes and counties which were composed at the request of higher military and civilian authorities in 1932. The percentage ratio of Ukrainian, Polish, and Jewish populations in each commune was calculated. The number of settlements with a predominant Ukrainian / Polish population was calculated. **Conclusions.** The 1921 census took place in unfavorable political conditions and was boycotted by Ukrainians. Its results are dubious and only approximately reflect the real ethnic and religious statistics of the population. In 1931, Ukrainians took an active part in the census. Ukrainian society conducted an active agitational and educational campaign and mobilized the population to participate in the census. However, the reliability of this “conscription” results is doubtful, which was repeatedly emphasized by Halychyna’s politicians and press. In order to refute or confirm the accusations of the Ukrainian side, at the beginning of 1932, district heads compiled reports on the ethnic and religious demographics of the population in each commune at the request of the authorities of Ternopil Voivodeship. Similar reports were prepared at the end of 1932 by head officers of district replenishment teams at the request of the Army Command. The analysis and comparison of these reports enable us to state that the statistical data given in them are consistent with and almost do not differ from the official census data published later. This proves that the final adjustment of the census results took place at the county level. At the same time, it can be asserted that the military considered religion to be the main factor in determining the ethnicity of conscripts. Consequently, based on the calculations, it can be stated that out of 967 communes in Ternopil Voivodeship (without Zolochiv and Peremyshliany Counties), Greek Catholics prevailed in 630 communes, and Roman Catholics prevailed in 314 communes. In a dozen city communes, no community had a majority because a significant percentage of the population was Jewish.

Keywords: *Ternopil Voivodeship, Ukrainians, Poles, Jews, census, district replenishment team.*